

ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ԾՆՆԴՅԱՆ
200-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

ԼԵՈՅԻ ՀՈԴՎԱԾԸ ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՄԱՍԻՆ

Լրացավ XIX դ. երկրորդ կեսի հայ հասարակական-քաղաքական, գրա-

կան-իմաստասիրական, հոգևոր ակնաժողովոր գործիչ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի [Մկրտիչ Ա Վանեցի (1820, Վան—1907, Վաղարշապատ)] կամ Ամենայն Հայոց Հայրիկի ծննդյան 200-ամյակը: Նրա կյանքի ու ծավալած գործունեության մասին գրվել են գրքեր, հոդվածներ, հրատարակվել նամակներ: Սակայն արխիվներում և մամուլի էջերում դեռևս սփռված կան բազում նյութեր, որոնք գիտական շրջանառության մեջ չեն դրվել և հասու չեն ընթերցող հանրությանը:

Գրող, գրականագետ, հրատարակախոս, հայոց պատմության մեծ երախտավոր Առաքել Բաբախանյանը՝ Լեոն (1860, Շուշի—1932, Երևան), բացի իր մեծարժեք պատմագիտական ուսումնասիրություններից («Հայկական տպագրություն», «Ստեփանոս Նազարյանց», «Հովսեփ կաթողիկոս Արղունյան», «Գրիգոր Արծրունի», «Ս. Մեսրոպ», «Պատմություն Երևանի հայոց թեմական դպրոցի», «Հայոց հարցի վավերագրերը», «Գլադատոն», «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի», «Հայոց պատմություն» եռահատորը և այլն), ժամանակի մամուլի էջերում հրատարակել է հարյուրավոր հոդվածներ, հայ երախտավորների մասին հիշատակի խոսքեր, հուշեր, որոնք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց գիտական ու ճանաչողական արժեքը: Թվարկենք այդ նյութերից մի քանիսի խոսուեն վերնագրերը. «Անկախ Հայաստան», «Հայքրդական համաձայնություն», «Մակար Չմշկյան», «Հայոց պատմությունը մերժված», «Վահան Խորենի», «Կարապետ Կոստանյան», «Խաչատուր Քուչուկ Հովհաննիսյան», «Տեսակցություն Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանի հետ», «Հների հետ», «Քատսի դեմ», «Ղարաբաղի դերը Հայոց պատմության մեջ», «Հայրենի հիշատակներ» և այլն: Դրանց շարքում իր ուրույն տեղն ունի Խրիմյան Հայրիկի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված և ստորև հրատարակվող ուշագրավ ու բովանդակալից հոդվածը, որը տպագրվել է «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթում (№ 10, մայիս 31, 1920, էջ 359—362):

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԸ

Ապրիլի 17-ին լրացավ Խրիմյանի ծննդյան հարյուրամյակը: Կարճ է հայ ժողովրդի հիշողությունը, և այդ պատճառով նրա մեծ մարդկանցից մեկի այս հոբելյանն անցավ առանց հիշատակության և մեծաբանքի: Եթե լինեք տոնելու տրամադրություն, մենք կունենայինք մեր առջև վաղուց անցած-գնացած մի դեմք, որ օժտված էր բազմակողմանի խոշոր ընդունակություններով:

Հայրիկը հոգևորական, գրող, քաղաքական գործիչ, քարոզիչ – այս բոլորը գործեր են, որոնցից շատերը գուցե և աղոտ կերպով, ավանդության նման մնացած լինեն հին սերնդի հիշողության մեջ: Մենք այստեղ մի գիծ միայն կշռափենք – Հայրիկն իբրև գավառական գործիչ:

Նախկին Թուրքիայի գավառ: Կարելի՞ է երևակայել ավելի անհույս թշվառություն: Տգիտություն, խավարի աղջամուղջ, մերկություն, կես քաղցած կացություն, ստրկություն բառիս ամենահարազատ նշանակությամբ, գինված բարբարոս քուրդ, օսմանցի տգրուկ պաշտոնյա, հայ վաշխառու չորպաճի:

Այսպիսի մի աշխարհ էր և գեղեցիկ Վանը, ուր Հայրիկը ծնվեց և երկար աշխատեց:

Եվ նրա գործերից մի քանիսը հրաշքի նմանություն ունեն Ասիայի այս դժբախտ անկյունում:

Առաջին հրաշքն այն է, որ Խրիմյանը 1850-ական թվականների երկրորդ կեսին տպարան է բաց անում Վարագի վանքում, հիմնում է գավառական պարբերական հրատարակություն – «Արծիվ Վասպուրականի» ամսագիրը, որ իր նիհար տետրակներում եռանդազին առաջադիմական քարոզներ է կարդում ժողովրդին և գավառական կյանքի վերանորոգումն էր պահանջում: Ամբողջ Հայության մեջ դա առաջին ծիծեռնակն էր, որ գալիս էր երգելու հայ ժողովրդի մեջ սկսվող վերանորոգչական գարունը հայ խուլ ու մոռացված գավառի կտուրի տակ: Այլևս հեռու ու օտար գաղթավայրերը չէին խոսում, թե ինչ է հարկավոր հայաստանցուն: Վարագի գեղեցիկ սարի բարձունքին ճռնչացող հին նահապետական մամուլն էր, որ պատմություն և հայրենիք ստեղծած ժողովրդի ծոցից պահանջներ էր սփռում: Գավառը, հայության մայրը, հիվանդ է, ծանր վիրավորված: Օգնության կարոտ է նա: Նրան հարկավոր է լույս, գիտություն, որպեսզի բարվոքվի նրա տնտեսական տխուր վիճակը: Ո՞վ պիտի լինի այս հիվանդ մոր բժիշկը: Լուսավորումն, հարուստ հայությունը, որ դեգերում է օտար աստղերի տակ, գաղութներում: «Արծիվը» հրավեր է կարդում, որ հայության շինարար ուժերը վերադառնան հայրենիք, այստեղ աշխատեն: Հայրենիքը հեծեծում է ցավերից ու վերքերից: Եվ Վարագի ամսագիրը գրում էր. «Ուրեմն բուն յուր հարազատ գավառները պետք է լսեն. սակայն լուկ լսելով կամ գրելով հեռուանց այս հիվանդը բժշկություն չի գտներ. հապա պետք է ոտքով ու մերձավոր

Պատմամանրագիտական հանդես 2020 № 2 Историко-филологический журнал

կարեկցությամբ երթանք և այս վիրավորյալ մոր մահճին մոտ նստենք, լեզվով սկսենք ու ձեռքով դարման մատուցանենք»:

Հայոց գրականության պատմության է վերաբերում այն բացառիկ մեծ դերը, որ կատարեց Նրիմյանի գրականությունը թյուրքահայ գավառի կյանքի մեջ: Մի ամբողջ մեծ հեղաշրջում, որ ունեցավ ահագին հետևանքներ, պատրաստվեց Վանի լճի ափին, հիմնելով գավառական գրականության դպրոցը: Մենք թողնենք այդ և տեսնենք Նրիմյանին հայրենի գավառի գործերի մեջ:

1877–1878 թթ. ուսումնական պատերազմի, նրան հարակից քրդական շարժումների հետևանքով սով սկսվեց Հայաստանում, որ սաստկացավ մանավանդ 1880-ին: Նրիմյանն այդ ժամանակ Վանում էր և սկսեց մի եռանդուն գործունեություն սովատանջ ժողովրդին օգնելու համար: Նրա անունն արդեն բավական էր, որ հայ ժողովրդի նվերները հեռավոր և մերձավոր տեղերից թափվեն Վան և նրա տրամադրություն տակ դրվեն: Ամենից շուտ վնասվել ու անճար էին Վանի արևելյան ու հարավային գավառները, ուր սովամահության բազմաթիվ դեպքեր եղան: Սովալյուկները մեծամեծ խմբերով Վան էին գնում: Հայերի հետ աղետից հավասարապես տանջվում էին և քրդերն ու ասորիները: Եվ ամենքը հավասար խնամք ու ուշադրություն էին գտնում հայոց առաջնորդարանում: Պատմում են այսպիսի մի դեպք: Մի քուրդ, կամենալով օգնություն ստանալ հայերից, գնում է Հայրիկի մոտ և ցանկություն է հայտնում քրիստոնյա մկրտվելու: Հայրիկը, հասկանալով թե ինչն է ստիպում թշվառին այդ քայլն անելու, պատասխանում է նրան. «Լավ, սովից հետո կգաս, խնդրին կնայենք ու մի բան կանենք»: Եվ արձակում է քրդին, տալով նրան հաց և դրամ:

Ժողովրդական մեծ աղետը ցնցում է ամբողջ հայությունը: Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի մեղրալուսին էր, որ ազգասիրության խանդավառ զգացմունքն էր ծավալել ամեն տեղ: Մեծաքանակ նվերներ հավաքվեցին ամեն տեղ: Կ. Պոլսում, Ներսես պատրիարքի նախագահությամբ, կազմվեց Սովելոց Հանձնաժողով: Այս ինքնագործունեությունը բավականաչափ թեթևացրեց սովի ծանրությունը:

Բայց նրա հասցրած հարվածը մի նոր միտք ներշնչեց Նրիմյանին: Հոգաբորժությունը ապրող հայ ժողովուրդը պիտի բարեկարգեր ու ժամանակակից պահանջների բարձրության հասցներ իր այդ պարապմունքը, որպեսզի կարողանար ավելի հարուստ ու մեծ տնտեսություն ունենալ ու պաշտպանվել սովից և այլ դժբախտություններից: Նրիմյանը վաղուց փայփայում էր մի գյուղատնտեսական դպրոց բանալու միտքը: Իր եղբորորդի Նորեն Նրիմյանին նա հատկապես պատրաստել էր սովել այդպիսի մի ձեռնարկություն իրագործելու համար:

Եվ ահա 1880 թ. նոյեմբերի 7-ին Վասպուրական աշխարհի, քրդական ավազակությունների և բռնությունների այդ դասական հայրենիքում, կատարվում է մի երկրորդ հրաշք: Նրիմյանը բաց է անում Վարազի երկրագործական դպրոցը Սովելոց Հանձնաժողովի և ուսասաններից հայթայթած գումարներով: Տեսուչն էր Նորեն Նրիմյանը, իսկ հոգաբորժության ուսուցիչն էր Նշան էֆենդի Մադաթյանը: Աշակերտ-

ների թիվն էր 20: Բացի երկրագործական գիտելիքներից աշակերտները պիտի ուսանեին և ընդհանուր զարգացողական առարկաներ:

Հիմնարկությունը, որ առաջինն էր և տարաբախտաբար, նաև վերջինը պիտի լիներ Հայաստանի հողի վրա, միանգամայն ապահովված էր: Նրա համար կազմված նախահաշիվը խեղդվում էր իրական ծախսերի ծանրության տակ, պարտքերն ավելանում էին, և դպրոցը հազիվ կարողացավ երեք տարի գոյություն պահպանել:

Բայց և այդ կարճ ժամանակն էլ բավական էր, որ Հայաստանի գյուղատնտեսության ամենագլխավոր և ամենակարևոր ճյուղը կապվի եվրոպական գիտության հետ: Սովելոց Հանձնաժողովը երկրագործական գործիքների նմուշներ էր ուղարկում Կ. Պոլսից, որպեսզի դպրոցում այդ ձևով գործիքներ պատրաստվեն: Բայց Հայրիկը պահանջում էր ուղարկել իրան հերկելու, հնձելու, հարդ և խոտ մաքրելու եվրոպական կատարելագործված մեքենաներ: Եվ երբ Սովելոց Հանձնաժողովը չկարողացավ իր միջոցներով ձեռք բերել այդպիսի միջոցներ, Հայրիկը դիմեց Մանչեստրի, Մարսելի և Վիեննայի հայ վաճառականներին:

Մանչեստրի հայերը հնձելու մի գեղեցիկ մեքենա նվիրեցին Վարագի երկրագործական դպրոցին: Այդ մեքենան գործ էր անում թե վանքի հողերում և թե վարձով տրվում էր մյուս կալվածատերերին և այդպիսով տարեկան մոտ 40 ոսկի օգուտ էր բերում:

Կարիք չկա բացատրելու, թե որքան կարևոր ծառայություններ կարող էր անել երկրագործական դպրոցը Հայաստանի բազմատանջ գավառներին, եթե նա ապահովված հարատևություն ունենար: Բայց պարտքերի մեջ ընկած դպրոցը փակվեց 1883-ին: Բացի այս հանգամանքից, կար և այն, որ այդ ժամանակներից այլևս անհնարին էր դառնում Հայաստանի գավառներում աշխատելը: Աբդուլ Համիդյան ղաթան ռեժիմը ծայր էր տալիս ամենից առաջ հենց Վասպուրականում, և Խրիմյան Հայրիկը շուտով ստիպված եղավ, կառավարության պահանջով հեռանալ Վանից:

Այնուհետև նա գրչով է ծառայում Հայաստանի շինարարությանը: Նրա «Սիրաք և Սամվել» գիրքն ամբողջովին մի ձոն, մի փառաբանություն է նվիրված աշխատանքին: Երկրագործություն և արհեստներ— ահա նրա սրբության սրբոցը Հայաստանի ամուր և ուժեղ շենքի անկյունաքարը դնելու համար: Գիրքը հրատարակվեց 1887-ին և նրա կազմի վրա երևում է խաղաղ գյուղատնտեսական մի պատկեր.— երկու չաղ եզներ ձգում են արորը և երկրագործը՝ մաճր բռնած, գնում է ակոսներով, որոնց կողքերին երևում են երկրագործական զանազան գործիքներ, ոչխար և այլն: Պատկերի տակ գրված են հետևյալ տողերը.

Վարե որդյակդ իմ Սամվել,
Ուղիդ վարե գմաճն և ակոս,
Արձակ դաշտերն են մեր արտեր
Պարարտ բերուն և բարբեր.
Եվ ես ցանեմ ցորնի հատիկ,
Քաղենք հուսով բազմապատիկ.

Օրհնյալ է հողն և սերմեր,
Օրհնյալ՝ մշակի եզնամուկներ,
Օրհնյալ է անդ և անդաստան
Օրհնյալ՝ Աստված,
Որ տա անձրև և արև.
Օրհնյալ վաստակ երկրագործին,
Արդար ազատ ի դժբանաց:

Րաֆֆին, Հայրիկին պաշտող Հասոյի երգով է օրհնաբանել հողագործի աշխատանքը: Եվ Հայրիկի այս տողերը այդ ներշնչումն են կրում իրանց մեջ – Հայ դյուղացու շինարար ուժի պաշտամունքը:

ԼԵՈ